

Н.М. Мурсалимова,
эл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың докторанты,
Алматы қаласы, Қазақстан.
e-mail: m_nasihath@mail.ru
ORCID: 0000-0003-4875-9684

ЖАМБЫЛ МЕН САРБАС АЙТЫСЫНЫҢ ТАРИХИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Белгілі ақын Сарбас Майкөтұлының айтыстары өз уақытында жиналмағандықтан, бірте-бірте ұмытылып бара жатыр. Дей тұрғанымен, М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба қорында және Орталық Ғылыми кітапхананың сирек қолжазбалар қорында «Жамбыл мен Сарбастың айтысы», «Қатаған мен Сарбастың айтысы», «Арғын Өзипа ақын қыз бен ақын Қожа және Сарбас, Құлманбет, Сүйімбай» ақындардың айтысытары сақталған. Сарбас Майкөтұлы Жетісудың атақты ақын-жырау, би-шешені Қабан (Қаблица) Асанұлын ұстаз тұтқан, Сүйінбайдың ізбасары болып, Майкөт, Құлманбет, Бақтыбай, Жамбыл, Орақбай, Бөлтірік, Тілеміс сияқты азулы айтыскерлермен талай жыр бәйгесіне түскен. Мақалада Жамбыл мен Сарбастың айтысында халықтың жай-күйін, әдет-ғұрыпын, ел ішіндегі әлеуметтік теңсіздік, бай мен кедей арасындағы мәселелері айтылады. Автор аталған айтыстағы Домалақ ана жайлы шежірені ғылыми тұрғыдан саралайды.

Кілт сөздер: айтыс, жанр, текстология, ақын, дәстүр, фольклор, қолжазба

Кіріспе. Қазақ халқының ғасырлар қойнауында жатқан мәдениеті мен әдебиетін, халықтың жай-күйін, әдет-ғұрыпын кейінгі ұрпақтарға жеткізуші мұралардың басым көпшілігі – айтыстар.

Айтыс – сөз барымтасы. Бұның бір жағы – өнер жарысы, екінші жағы, ойын-жиында, айт пен тойда Ұлы мейрам күндеріндей, халықтық меркеде орындалатын сауық іспетті. Сондай халде өтетін болғандықтан, әрбір айтыстың театрлық, әсіресе, ойын-сауықтық өзгешелігі үнемі қатар ілесіп отырады (Әуезов, 1985, 285).

Айтыс өлеңдерінің әдебиет тарихынан алатын орны мен мәні ерекше. Өйткені, бұл жанр аса бай халық әдебиетінің ертеден-ақ өнімді де арналы жеке бір саласын құрап келді. Тіпті, ол бүгінгі қоғамның тыныс-тіршілігін бейнелеуге де елеулі үлес қосып отыр. Сондықтан бұл жанрдың суырыпсалма (импровизация) дәстүріне қарым-қатынасы мен өзіндік табиғи белгі-сипаттарын, оның сан ғасырлар бойы даму ерекшеліктері мен бүгінгі айтысқа жалғасу жолдарын, айтыстағы шындықтың орны мен көркемдік мәселесін арнайы зерттеу қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымының басты міндеттерінің бірі болып саналады (Әлбеков, 2008:180).

Әдістер. тарихи-салыстырмалы.

Нәтижелер. Қазақ айтысының суырыпсалмалық (импровизациялық) өнердің ерекше дамыған биік шыңы екендігін, оның ұлттық сипаттарын дәлелдеу үшін жазылған зерттеулер ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап жарияланып, Ресей, Еуропа ғалымдарын ерекше таңдандырды. Әсіресе, олар жұмбақ айтыстарды суырыпсалма өнердегі аса ірі құбылыс деп түсінді. Мұндай жыр сайысына түсу үшін айтыскердің бойында ақындық дарынмен қатар үлкен тапқырлық, білгірлік қасиеттер қалыптасуы керек. Айтыс кезінде жасырылатын жұмбақтың қаншалық терең болғанына қарамай, оның жауабын қолма-қол, табан астында

жүйелі көркем тілмен қайтару айтыс ақындарының барлығына бұйыра бермейтін биік зердені қажет етті (Әлбеков, Мурсалимова, 2020:42).

Р.А.Пфеннинг: «Қазақ халқы үшін сөз өнерінен бағалы, мәнді ештеңе жоқ», – десе (Пфеннинг, 1889:89), Д.Л.Иванов: «Қазақтар тез-тез сөйлейді, сөздері ағыл-тегіл айтылады. Тамаша халық. Олардың мінездері жұмсақ, жүректері кең, көңілдері ақжарқын. Тыныштықты сүйеді», – дейді (Иванов, 1982:21).

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың алғашқы бөлігі арасында өмір сүрген халық ақындарының шығармашылығын зерттеудегі кемшін тұстар аз емес. Қабан жырау, Жанак, Түбек, Кемпірбай, Өске, Құл, Құлмамбет, Майкөт, Қарқабат, Сарбас, Досмағамбет, Сабырбай т.б көптеген өрелі ақындар жол-жөнекей, әрі біржақты зерттеліп, әдебиет тарихынан тиісті бағаларын иелене алған жоқ.

Осылардың арасында дарынды айтыс ақыны, өрелі жыршы Құланаян Құлмамбеттің де алатын орны ерекше. Қазақ айтыс өнерін сөз қылғанда Құлмамбет есімінің аталмауы мүмкін емес. Оның Түбек, Жанак, Сүйінбай, Бақтыбай, Майкөт, Жамбыл ақындармен айтыстары сол дәуірдегі қазақ әдебиетінің, мәдениетінің биік белестерінің қатарына жатады (Әлбеков, 2004:5).

Ғалым М.Жолдасбеков: «Ғасырдан ғасырға жалғасып, атадан ұрпаққа мирас болып келе жатқан қазақ сөз өнерінің екі үлкен айшықты мектебі бар тәрізді. Бірі – өмір, замана жайында терең толғанатын шешендік», фәлсафалық, данышпандық мектеп. Мұның аты сақталып бізге жеткен түпкі атасы Асан қайғы, одан бұл өнер ғасырлар аттап кешегі ұлы Абайдың қолыа тиді. Екіншісі – өле өлгенше көмейі күмбірлеп, жағы талмаған дария-даңғыл жыраулар мектебі. Мұның әзірге біз білетін аты мәлім түпкі атасы – Сыпыра жырау. Оған іліктес Шалкиіз, Бұқар, Шөже, Майкөт жыраулар аталады. Сондай жыраулардың ең соңғы үздігі – Жамбыл (Жолдасбеков, 1986: 140).

Талқылау. Сарбас Майкөтұлының есімін елге танытқан көбінде Жамбылмен айтысқан айтыстары. Ақындар айтыста өздеріне тән айла-тәсілдерді көп қолданған. Мәселен, Жамбылдың ерекшелігі қалың көпшіліктің тұрмыстық жайын, әдет-ғұрыпын сөз ете отырып, ел ішіндегі әлеуметтік теңсіздік, әділетсіздік сияқты мәселелерді қозғайды. Халық атынан сөйлеп, халыққа арқа сүйеп отыратын Жамбылдың көп ақындармен айтысқанда батырлардың жорығын, ел тарихының шежіресін, тарихи аңыз, оқиғалар, қоғамдық өмірдің шындығын көп тілге тиек ететін. Соның ішінде Орталық Ғылыми кітапхананың сирек қолжазбалар қорында сақталған (ОҒК, Қ:645) Жамбыл мен Сарбастың айтысында Домалақ ана жайлы шежірені кеңінен жырлағанын аңғарамыз. Қолжазбаны Сабыр Шарипов араб әрпінде түсіріп, 1938 жылы қорға өткізген. Көлемі – 99 бет.

Шарипов Сабыр – жазушы, қоғам қайраткері. 1880 жылы Ресейдегі бұрынғы Вятск губерниясы, Варзей ауылында дүниеге келіп, 1942 жылы Мәскеу қаласында қайтыс болған. Ол 1888-1903 жылдар аралығында Павлодар ауыл шаруашылығы мектебін оқып, сол жердегі революциялық ұйымдарға қатысады. Төңкерістен кейін кеңес, партия қызметтерін атқарып, ғылыми жұмыстармен де айналысқан. Әсіресе, 1916 жылы бүкіл Қазақстанды шарпыған ұлт-азаттық көтеріліс туралы деректік, көркем шығармаларының маңызы зор.

Қолжазбаның алғы сөзінде «Жамбыл мен Сарыбастың айтысы 1895 жылы Алматы қаласында Қожамберлі (Қыбырай руы) болыстың үйінде өткен» делінсе, соңғы бетінде «осымен бітті, 1927 жыл» деп жазылған. Демек, айтыс мәтіні 1927 жылы жазылған. Бірақ қайдан, қашан, кімнің айтуынан жазып алғандығы туралы мәлімет көрсетілмеген. Бұл тұрғыда профессор С.Садырбайұлы «Жазушы «Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс» туралы тарихи деректер үшін, Жетісу жерінің елді мекендерін аралаған. Міне, осындай ғылыми сапарларының бірінде, белгісіз біреулердің қолынан біз атаған Жамбыл мен Сарыбас айтысының толық нұсқасын алса керек» деп өз ойын білдіреді (Садырбайұлы, 1996: 226).

Айтысты Сарбас бастайды:

Дулат деген ел едім,
Мені байқап қарасаң,

Орнап жатқан көл едім.
Шапырашты ел ме екен,
Ойқастау саған жөн бе екен?
Мен – Майкөттің сегіз ұлының бірімін,
Мен сендейдің бәрін де,
Жаныштап, жастап жүр едім.
Шақырған соң қауымым,
Бұл жиынға кеп едім.
Нағашым Жалбыр, Он Қабан,
Осал жерден шықты демегін.

Сарбастың нағашысы Қабан ақын, яғни ол Ұлы жүз, Жалайыр елінің жиені. Сарбас лақап аты. Шын аты – Тілеулі. Сары адам болған соң ел оны Сарбас деп атап кеткен. Ақын айтысты бастарда өз құлағын өзі бұрап, айғайлап барып бастайтын әдеті болған. Ол оны нағашысы Қабаннан үйренеді.

Сарбас айтыста Дулат тайпасының игі жақсыларын, батырларын атап айтып мадақтайды. Сонда Жамбылды сөзінен жаңылып қалсын деп, Дулаттың болыс-билері Жамбылға тосыннан сұрақ қояды:

– Жамбыл, сен алдымен Домалақ ана деген кім, оның ұлы неге Жарықшақ деп аталған, одан тараған Албан, Суан, Дулаттардың ата-тегін таратып айтшы, шын ақын болсаң?! – дейді».

Сонда Жамбыл:

Мақта – Мазам қызы екен,
Домалақтай енеміз.
Қасиетті енеден
Енді сөйлей келеміз.
Домалақтай енеміз –
Үш қатынның бірі екен.
Сарыбәйбіше мықты кеп,
Бай қарамай жүр екен.
Байлық пен байдың жылқысы
Есебі жоқ көп екен. (ОҒК: Қ:645)

Домлақ ананың ажары мен ақылдылығына Сары бәйбіше қызғанышпен қарайды, оны жасытып, қорқытып, күң ретінде ұстамақ болады. Домалақ ана өзінің ар-ұжданы мен намысын қорлатпас үшін, байдың, бәйбішенің отауынан алыс, оқау отырады. Бір күні, таңға жуық Аққошқар деген біреу Байдабектің көп жылқысын бел асырып, белгісіз жаққа қуа жөнеледі. Солардың жолын тосқан батыл ана Домалақ Аққошқарды сөзге жығып, сары айғырды сауғаға сұрап алады.

Барымташыларға бармаңдар, мерт боласыңдар, көп ұзамай қалың жылқы қайтадан келеді деп, Домалақ ана Байдабектің сегіз ұлына ақыл айтады. Бірақ, олар айтқанынан қайтпай, жолда сегізі де жау қолынан қаза табады. Сыртқы жаудың үздіксіз соқтығыуынан мезі болған Байдабек ауылы, Домалақ ананың айтуымен, із жасырып, Сарыарқаны беттеп, Орта жүз бен Кіші жүздің жеріне барып, уақытша қоныстанады.

Сол жерде Домалақ ана ұл табады, оның атын Жарықшақ деп атайды. Себебі баланың төбесі жарық болып туған еді. Сол Жарықшақтан үш ұл тарайды: Албан, Суан, Дулат (Садырбайұлы, 1996: 232).

Жыр алыбы Жамбыл Домалақ ананың көркін, ақылдылығы мен аналық қасиетін, өмірін осылай жырлайды.

Жамбыл мен Сарбас айтысы туралы ғалым А.Бұлдыбай: «Кейде труверлер үлгісінде - Домалақ ана дастанындай тамаша аңыз поэманы толғап кетеді» – дейді (Бұлдыбай, 2014:104).

Дәл осы Жамбылдың Сарбаспен айтысындағы Домалақ ана шежіресі Адам атадан бергі шежіреде де жырланады. Бұған дәлел Қостанай облысы, Семиозерск ауданы, Целинный совхозынан шыққан Жайлаубайұлы Бұзаубай жыршының «Ұлы жүз Бәйдібек би» шежіресі. Жыршы жастайынан сөз өнеріне әуес болып, тойда ән салып, ақындар айтысына қатысып, «ақын Бұзаубай» атанған. Өлеңнің қолжазбасы Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қорында (ОҒК, Қ:1757) «Қазақ шежіресі» деген бумада сақтаулы. Жырды 1953-1973 жылдар аралығында араб әрпінде, төрт қалың дәптерге түсірген. Жыр отыз бес бөлімнен тұрады.

Жырда XV ғасырдан бастап, XIX ғасырға дейінгі қазақтың тарихи шежіресі баяндалады. Сонымен қатар Аяз би, Қарашаш туралы аңыздарды және Бәйдібектің ұрпақтарын да сөз етеді. Сондай-ақ Домалақ ана туралы аңыздарды Жамбыл Жабаевтан алғанын, біраз мәліметтерді көне кітаптар мен қолжазба мұралардан алып отырғанын да айта кетеді:

Бұрынғыдан естіген
Ата жайы ел сөзі.
Домалақтай ененің
Бізге дастан әркезі.

«Ата жайын ұқпастан
Құр мақтанға жармасқан,
Сен Дулаттың бір ері
Кіргіздім әкеп аймаққа».

Жамбыл атам бір сөзі
Тарихты теріп жинаған.
Шыбын жанды қинаған,
Артындағы мен көзі –
Бұзаубай Жайлаубайұлы.

Ертеректе болған ертегі-аңыздарды айтылар негізгі оқиғамен ұштастыра пайдаланып, оқырманға үлкен ой салу да көркем тәсілдің бірі (Орда, 2019:191). Осы тұрғыда жыршы негізінен Адам ата Хауа ана мен Пайғамбарлар өміріне қатысты аңыз-әңгімелерді, «Қиссаул әнбиа», «Тәурат», «Інжіл», «Құран», «Оғызнама» т.б. тарихи, діни кітаптарды молынан пайдаланғандығын аңғаруға болады.

Қорыта айтқанда, ғасырлық өмірінің сексен бесін өлеңмен өткізген, халықтың асыл мұрасын бойына сіңіріп бүгінге жеткізген Жамбылдың қай жырын оқысаң да нағыз жырауға тән суырып салмалық, ойшылдық, турашылдық сипаттары аңғарылады.

Жамбыл – тектілігі, шыншыл, суырыпсалмалығымен өмір сүрген ақын. Мұхтар Әуезов: «оның айтыстары халық қостаған ерлікті, елдікті дәріптейді. Елді жирендіретін нәрсіз, құнсыз арам жуандық, обыр байлықты Жамбыл да жиренішпен шенеп, масқаралап отырады. Өзімен айқасқан көп ақынды Жамбыл жеңгенде, сондайлық қоғамдық, таптық, халықшыл ойы, санасы биік болғандықтан жеңді» (Әуезов, 1962:81) – дейді.

Н.М.Мурсалимова,

докторант Казахского национального
университета им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан;
e-mail: m_nasihat@mail.ru

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АЙТЫСА МЕЖДУ САРБАСОМ И ДЖАМБУЛОМ

Айтысы известного поэта Сарбаса Майкотулы стали постепенно забываться, поскольку не были в свое время собраны и записаны. Однако в фонде рукописей Института литературы и искусства им. М.Ауэзова, а также в Фонде редких рукописей Центральной научной

библиотеки сохранились такие экземпляры айтысов акынов и жырау как: «айтыс Жамбыла и Сарбаса», «айтыс Катагана и Сарбаса», «айтыс девушки-поэта Озипы из рода Аргын и поэта Кожа а также акынов Сарбаса, Кулмамбета и Суюнбая». Сарбас Майкотулы был учеником известного акына-жырау из Семиречья (Джетысу) бия-оратора Кабана (Каблеса) Асанулы, а также последователем Суюнбая и много раз соревновался в искусстве импровизации с такими акынами как Майкот, Кулмамбет, Бактыбай, Жамбыл, Оракбай, Болтирик и Тилемис. В статье рассматриваются темы, поднятые Жамбылом и Сарбасом во время их айтыса: социальное положение народа, обычаи и традиции, социальное неравенство в обществе и взаимоотношения между богатыми и бедными. В статье автор также анализирует с научной точки зрения данные о родословной Домалак Ана, прозвучавшие в айтысе.

Ключевые слова: айтыс, жанр, текстология, акын, традиция, фольклор, рукопись.

N.M.Mursalimova,

doctoral student of the Kazakh national
University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan;
e-mail: m_nasihath@mail.ru

HISTORICAL SPECIFIC OF THE AITYS BETWEEN SARBAS AND ZHAMBYL

The aitys of the famous aqyn (poet) Sarbas Maikotuly have been gradually forgotten, because nobody had collected and recorded them on time. However, records of such aitys as: “Aitys between Zhambyl and Sarbas”, “aitys between Katagan and Sarbas”, “aitys of the girl-aqyn Ozipa of Argyn tribe and aqyn Kozha, Sarbas, Kulmambet and Suyunbay” had been preserved and available today in the Manuscript Fund of the M. Auezov Institute of Literature and Art and in the Fund for Rare Manuscripts of the Central Scientific Library. Sarbas Maikotuly was a disciple of the famous akyn-zhyrau from the Dzhetysay region, Judge-speaker Kaban (Kablis) Asanuly, and a follower of Suyunbai and had many times competed in the art of improvisation with such akyns as Maykot, Kulmambet, Baktybai, Zhambyl, Orakbai, Boltirik, Tilemis. The article discusses the topics raised by Zhambyl and Sarbas during their aitys: the social status of the people, customs and traditions, social inequality in society and the relationship between rich and poor. In the article, the author also analyzes scientifically the data on genealogy of Domalak Ana, mentioned in aitys.

Key words: aitys, genre, textology, aqyn, tradition, folklore, manuscript.

Information about authors:

N.M.Mursalimova, doctoral student of the Kazakh national University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan; e-mail: m_nasihath@mail.ru, ORCID iD: 0000-0003-4875-9684

ӘДЕБИЕТ

1. Әуезов М. 20 томдық шығармалар жинағы. Т.18. – Алматы, Жазушы, 1985. – Б.448.
2. Әлбеков Т. Жетісу акындары. Зерттеулер. – Алматы: Әдебиет және өнер институты, 2008. – Б. 220.
3. Айтыс өнері мектебінің қалыптасуы, дамуы, өзіндік ерекшелігі // «Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті Хабаршы» ғылыми журналы. – №1. Наурыз. 2020.
4. Пфеннинг Р.А. «Этнографическое обозрение». Кн. III., 1889. С.89.
5. Иванов Д.Л. Очерки, сказки, рисунки. Алма-Ата, 1982. С.21.
6. Әлібек Т. Құланаян Құлмамбет. Монография. – Алматы: 2015. – 336 бет.
7. Жолдасбеков. Асыл арналар. Алматы: Жазушы, 1986. 316 бет.
8. Орталық ғылыми кітапхана. Қ:645. Жамбыл мен Сарбас айтысы.
9. Садырбайұлы С. Фольклор және Жамбыл. Алматы: Ана тілі, 1996.
10. Садырбайұлы С. Фольклор және Жамбыл. Алматы: Ана тілі, 1996.
11. Бұлдыбай А. Жетісу жыраулық, жыршылық, ақындық дәстүрі. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ: «Ұлағат», 2014. Б.256.
12. Орталық ғылыми кітапхана. Қ:1757. Қазақ шежіресі.
13. Г.Орда, Н.Кудайбергенов, Ж.Сарсенбаева, С.Аманжол, Н.Мурсалимова, Kazakh La declaracion de revuelta de diciembre (descripción) en la literature kazaja, Orcion, ISSN 1012-1587, 2019, №89, 179-193.
14. Әуезов М. Шығармаларының он екі томдық жинағы. Алматы, 1962. 11-том.

ЛИТЕРАТУРА

1. Әуезов М. 20 томдық шығармалар жинағы. Т.18. – Алматы, Жазушы, 1985. – Б.448.
2. Әлбеков Т. Жетісу ақындары. Зерттеулер. – Алматы: Әдебиет және өнер институты, 2008. – Б. 220.
3. Айттыс өнері мектебінің қалыптасуы, дамуы, өзіндік ерекшелігі // «Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті Хабаршы» ғылыми журналы. – №1. Наурыз. 2020.
4. Пфеннинг Р.А. «Этнографическое обозрение». Кн. III., 1889. С.89.
5. Иванов Д.Л. Очерки, сказки, рисунки. Алма-Ата, 1982. С.21.
6. Әлібек Т. Құланаян Құлмамбет. Монография. – Алматы: 2015. – 336 бет.
7. Жолдасбеков. Асыл арналар. Алматы: Жазушы, 1986. 316 бет.
8. Орталық ғылыми кітапхана. Қ:645. Жамбыл мен Сарбас айттысы.
9. Садырбайұлы С. Фольклор және Жамбыл. Алматы: Ана тілі, 1996.
10. Садырбайұлы С. Фольклор және Жамбыл. Алматы: Ана тілі, 1996.
11. Бұлдыбай А. Жетісу жыраулық, жыршылық, ақындық дәстүрі. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ: «Ұлағат», 2014. Б.256.
12. Орталық ғылыми кітапхана. Қ:1757. Қазақ шежіресі.
13. Г.Орда, Н.Кудайбергенов, Ж.Сарсенбаева, С.Аманжол, Н.Мурсалимова, Kazakh La declaracion de revuelta de diciembre (descripcion) en la literature kazaja, Opcion, ISSN 1012-1587, 2019, №89, 179-193.
14. Әуезов М. Шығармаларының он екі томдық жинағы. Алматы, 1962. 11-том.

REFERENCES

1. Áyézov M. 20 tomдық shyǵarmalar jınaǵy. T.18. – Almaty, Jazýshy, 1985. – B.448.
2. Álbekov T. Jetisý aqyndary. Zertteýler. – Almaty: Ádebiet jáne óner instıtúty, 2008. – B. 220.
3. Aıtys óneri mektebinin qalyptasýy, damýy, ózindik erekshelegi // «Qazaq memlekettik qyzdar pedagogikalyq ýniversiteti Habarshy» ǵylymi jýrnaly. – №1. Naýryz. 2020.
4. Pfening R.A. «Etnograficheskoe obozrenie». Kn. III., 1889. S.89.
5. Ivanov D.L. Ocherki, skazki, rysynki. Alma-Ata, 1982. S.21.
6. Álibek T. Qulanaian Qulmambet. Monografia. – Almaty: 2015. – 336 bet. 7. Joldasbekov. Asyl arnalar. Almaty: Jazýshy, 1986. 316 bet.
8. Ortalyq ǵylymi kitaphana. Q:645. Jambyl men Sarbas aitysy.
9. Sadyrbauuly S. Fólklor jáne Jambyl. Almaty: Ana tili, 1996.
10. Sadyrbauuly S. Fólklor jáne Jambyl. Almaty: Ana tili, 1996.
11. Buldybai A. Jetisý jyraýlyq, jyrshylyq, aqyndyq dástúri. – Almaty: Abai atyndaǵy QazUPÝ: «Ulaǵat», 2014. B.256.
12. Ortalyq ǵylymi kitaphana. Q:1757. Qazaq shejiresi.
13. G.Orda, N.Kýdaibergenov, J.Sarsenbaeva, S.Amanjol, N.Mýrsalmova, Kazakh La declaracion de revuelta de diciembre (descripcion) en la literature kazaja, Opcion, ISSN 1012-1587, 2019, №89, 179-193.
14. Áyézov M. Shyǵarmalarynyń on eki tomдық jınaǵy. Almaty, 1962. 11-tom.